

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІСТЬ МОВНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ

Розглядаються різноманітні аспекти вербалізації просторових концептів у межах лінгвокогнітивного підходу до вивчення мовних явищ. Аналіз наявних підходів та точок зору на зазначену проблему спрямовано на встановлення основних ознак антропоцентричності сприйняття та вираження просторових концептів. Дослідження мовного матеріалу на позначення просторових відношень свідчить про антропозорієнтованість функціонування просторових маркерів у мові.

Ключові слова: просторові концепти, просторові маркери, антропоцентризм, вербалізація, концептуалізація.

Будучи однією з основних реалій, що піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю та впливу, категорія простору знаходить відображення у мовних формах за принципом *homo mensura*, тобто людина – мірило всіх речей. Інтерес до процесу мовної концептуалізації просторових категорій суттєво зріс у зв'язку з залученням когнітивного аналізу до дослідження мовних фактів. Аналізові просторової лексики та окремих просторових концептів присвячені праці авторитетних когнітивістів К. Бругман, К. Ванделуаза, Р. Джекендоффа, О. С. Кубрякової, Р. Лангакера, Л. Телмі та інших, що, поза сумнівами, свідчить про **актуальність** тематики пропонованої розвідки. Незважаючи на відмінність у наукових переконаннях, підходах та методах дослідження, мовознавці однак стають щодо «людяності» мовного втілення просторових категорій. Відтак, **метою** нашої розвідки є аналіз існуючих підходів до тлумачення процесу концептуалізації простору, що дасть змогу виокремити основні прояви антропоцентричності мовного втілення просторових концептів. Якнайповнішому розкриттю проблеми сприятиме всебічне дослідження категорії простору, як з позицій мовних, лінгвокогнітивних праць, так із залученням даних суміжних наук – психології, філософії, нейролінгвістики тощо.

Простір та час належать до понять, які становлять основу людського сприйняття. Обидві категорії утворюють нероздільну єдність – усі просторові форми існують та розвиваються в часі. Однак, як справедливо зауважує В. Г. Гак, „простір легше сприймається людиною [...]. Він організований навколо людини, яка ставить себе у центр макро- і мікро-космосу. Це одна з перших реалій життя, яка сприймається та усвідомлюється людиною” [1, с. 670]. У своєму розвитку людина поступово усвідомлює різні іпостасі цієї категорії, починаючи з повсякденно-побутової і закінчуючи найвищим ступенем абстрагованого усві-

домлення простору – філософським та науковим. Як стверджує А. Ніколова, „розвиток людського пізнання поступово привів людей від наочно-чуттєвого сприйняття простору до більш абстрактного. З'явилося узагальнене поняття простору, уявлення про його безперервність / перервність, абсолютний та відносний характер, скінченність / нескінченність, протяжність, тривимірність, розмірність, про геометричний та топологічний простір, почали виокремлювати фізичний, географічний, космічний і под. простори” [2].

Філософський аспект простору постає зворотним боком простору фізичного, тобто об'єктивного, і зводиться до двох протилежних способів інтерпретації – субстанціонального та релятивістського, – пов'язаних з іменами І. Ньютона та В. Лейбніца. З цього приводу В. Топоров зазначає, що І. Ньютон тлумачить простір як „щось первинне, самодостатнє, незалежне від матерії і яке не визначається матеріальними об'єктами, що знаходяться в ньому...”, а В. Лейбніц описує простір як „щось відносне, залежне від об'єктів, що в ньому знаходяться, яке визначається порядком співіснування речей” [3, с. 228]. Розуміння мовного простору спирається на лейбніцівське розуміння простору, впорядковане, структуроване, „оживлене та прочитане” людиною [4, с. 49].

Мовна репрезентація категорії простору охоплює як повсякденно-побутове сприйняття простору, так і його наукове тлумачення. У мові виражені різні типи просторів: реальний, перцептивний та концептуальний, фізичний, геометричний, географічний, астрономічний і космічний, абсолютний та відносний, порожній, абстрактний, антропоцентричний, соціальний, міфологічний, художній та інші [2].

Система просторових репрезентацій мозку людини, на думку Б. Ландау та Р. Джекендоффа, містить два субмодулі, які вчені називають *ЩО-система* та *ДЕ-система*: перший модуль відповідає за ідентифікацію об'єктів, другий – за локалізацію об'єктів у просторі. Експресивна сила іменникової системи мови пов'язана з першою системою, а експресивна сила просторових прийменників пов'язана з субмодулем, що відповідає за відносну локалізацію об'єктів у просторі [13, с. 234]

Можливий процес локалізації об'єктів у просторі, на думку німецького вченого К.-У. Карстенсена, спочатку повинен передбачати сенсорно-моторні репрезентації, які постачають уявлення про світ або, конкретніше, про відношення, що стають об'єктом пізнання. Концептуальні репрезентації зберігають цей досвід та передають його

як епізодичні знання, знання про те, як поводитись у цьому світі. Семантичні репрезентації відповідають за символічне використання концеп-

туальних репрезентацій, а лексичні одиниці забезпечують комунікацію [6, с. 5].

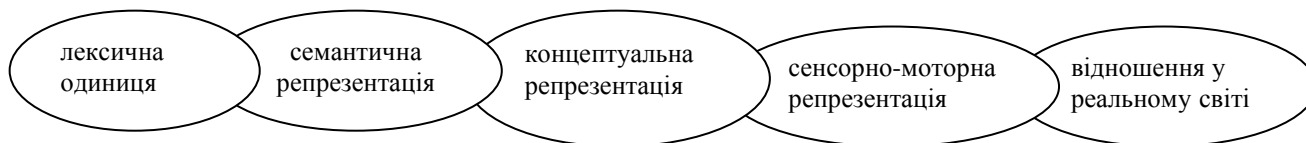

Рис. 1. Можливий процес репрезентацій просторових відношень (за К.-У. Карстенсенем [6, с. 7])

На наведеному рисунку відображено загально-новизнаний поділ простору на перцептивний, концептуальний та мовний.

На думку В. Еванс, перцепція простору складається з трьох рівнів, які представлено у таб. 1:

Таблиця 1

Рівні перцепції простору (за В. Еванс [7, с. 25])

Відчуття	Стимули зовнішньої енергії трансформуються у нейронні коди
Перцептивна організація	Інтеграція нейронних кодів мозком для формування перцепту
Ідентифікація та впізнання	Категоризація перцепту, яка передбачає порівняння з уже накопиченим досвідом

Отже, основна одиниця просторової перцепції – перцепт – визначається як когерентна репрезентація, яка спирається на сенсорний досвід та виникає з різних модальностей, що породжують візуальна, вестибулярна, тактильна та слухова системи. Перцепти епізодичні та пов’язані з сенсорними деталями певної сутності *hic et nunc*. На основі перцептів виникають рудиментарні просторові репрезентації (або концепти), відомі як образні схеми. Концепти ж постають як накопичені у пам’яті схематизації, узагальнення, що містять додаткову інформацію про природу та функції сутностей, а також про зв’язок з іншими концептами. Основними просторовими концептами вчені вважають образні схеми [7, с. 26–29].

Зокрема, прихильники теорій зумовленого або перцептивного пізнання наполягають на думці, що когнітивні репрезентації спираються на перцептивні. Термін „зумовлена когніція” передбачає наявність різних „джерел” пізнання: симуляція, дія, соціальна взаємодія, навколишнє середовище та різноманітні тілесні стани [5, с. 618–623]. У когнітивній лінгвістиці *теорію зумовленого пізнання* було розвинуто у працях Дж. Лакоффа та М. Джонсона, на переконання яких, абстрактні концепти розвиваються метафорично на основі *тілесних станів* [12]. В інших працях семантика природних мов спирається на такі компоненти людського досвіду, як шляхи, просторові відношення, процеси, динамічні сили (Р. Лангакер, Л. Телмі, К. Ванделуаз).

Згідно з цією теорією, просторові значення мають за вихідну основу фізичний досвід людини, тобто вони пов’язані з перцепцією простору. На основі „перцептивного аналізу” (термін Дж. Мандлер) конкретний досвід просторового відношення концептуалізується у вигляді образних схем [14, с. 589],

тобто своєрідних сегментів об’єктивного простору, які людина може дослідити власним тілом.

Отже, тлумачення категорії простору з теоретичних позицій філософії, психології та нейролінгвістики неодмінно фокалізується на людині, яка ставить себе у центр всесвіту, яка осмислює і пропускає крізь себе цей всесвіт. Людські знання й уявлення про світ, про об’єкти та їх розташування у просторі відображені у мові. Функціонування та мовна організація просторових маркерів свідчить про антропоцентризм мовної організації категорії простору. Аналіз мовного матеріалу на позначення простору дає змогу встановити, які саме рівні процесу пізнання задіяні в процесі концептуалізації простору.

Перцептивним підґрунтям концептуалізації просторових відношень є поняття *доступності / недоступності* для органів чуття, яке відіграє вирішальну роль у характеристиці проєктивних та проксимально-дистальних відношень. Як зазначає Й. Грабовські, „на фронтальній напівосі об’єкт локалізовано у візуальному полі спостерігача; на латеральній осі спостерігач повинен повернути голову, щоб побачити об’єкт локалізації. На задній напівосі об’єкт локалізації прихований від спостерігача тому, що він знаходиться за ним або за об’єктом референції” [9, с. 14]. На думку К. Ванделуаза, доступ до органів перцепції якнайкраще характеризує просторове відношення прийменника *derrière*. Спільним для висловлень *Paul est derrière (moi) / Paul est derrière l’arbre* автор вважає недоступність об’єкта локалізації: у першому випадку об’єкт локалізації недоступний для органів чуття реципієнта, оскільки знаходиться у нього за спиною, у другому випадку дерево заважає реципієнту побачити об’єкт локалізації [15, с. 25–26].

Поняття доступності також характеризує від-

ношення, виражені просторовими маркерами *près de / loin de*. Об'єкт локалізації вважають близьким до об'єкта референції, якщо вони легко доступні один одному. У цьому аспекті важлива природа доступу об'єкта локалізації до об'єкта референції, яка варіює залежно від швидкості та розміру того, хто рухається (реципієнт, об'єкт локалізації або об'єкт референції), від засобу пересування тощо. Наприклад, у реченні *La maison est près de la montagne* будинок здається близьким тому, хто пересувається на машині, і далеким тому, хто йде пішки [16, с. 23–24]. Як бачимо, вживання того чи іншого просторового маркера суб'єктивно та залежить від різноманітних чинників. Так, М. Джонсон пов'язує поняття *близько / далеко* з образною схемою *центр – периферія* та з концептом *шкали*: „поняття близько залежить від контексту, і коли він установлений, саме шкала визначає відносну близькість до центра” [11, с. 27]. А ось К. Ванделуаз не заперечує важливості контексту у встановленні ступеня наближеності / віддаленості об'єкта локалізації та об'єкта референції, але вважає, що поняття норми, шкали, прототипної відстані і под. тільки приховують роль концепту *доступності* у визначенні цих понять [15, с. 81–85]. Таким чином, „а знаходиться *близько* від *b*, якщо ОЛ / ОР *легко доступний* для ОР / ОЛ”, і навпаки, „а знаходиться *далеко* від *b*, якщо ОЛ / ОР *важкодоступний* для ОР / ОЛ” [15, с. 85].

На нашу думку, дистрибуція дистантних відношень насамперед зумовлена *фізичним* та (або) *перцептивним доступом* об'єкта локалізації до об'єкта референції. Фізичний доступ, на відміну від перцептивного, частіше обґрунтовує дистрибуцію досліджуваних виразів. Так, у наступному прикладі *L'Hôtel de la Montagne est un joli petit hôtel tout près de notre montagne* йдеться про рекламу готелю, де прийменник *près de* підкреслює легкість фізичного доступу (наближеність) до гір. І навпаки, у прикладі з прийменником *loin de* акцентується важкість фізичного доступу до міста (об'єкта референції), яка спричинена віддаленим розташуванням об'єкта локалізації: *Après, si moi j'aime la montagne et la quiétude, ce n'est pas le cas de tout le monde. Il faut pouvoir le supporter au quotidien, d'être loin de tout et de tout le monde; loin de l'activité de la (grande) ville*. Зауважимо, що легкість доступу асоціюється і з певним позитивним досвідом, тоді як важкість фізичного доступу об'єкта локалізації до об'єкта референції або об'єкта референції до об'єкта локалізації сприймається швидше як негативний досвід.

Перцептивний доступ (візуальний, аудитивний), як зауважує К. Ванделуаз, протистоїть доступу фізичному. Вершина гори може бути *близько*, якщо нею милуєшся з вікна, і *далеко*, якщо потрібно на неї піднятися [15, с. 84].

Антропоморфний характер просторових відношень зумовлений тим, що форма людського тіла, його симетрія впливає на те, як людина сприймає об'єкти, що оточують її, та можливі просторові відношення між ними. Зокрема Й. Грабовські зазначає, що „напрямки та їхні полюси у просторі завжди визначаються залежно від тілесної симетрії людської істоти, яка концептуалізує простір. Первинна дефініція вертикальної лінії – це вісь від голови (верхній полюс) до ніг (нижній полюс). Перша горизонтальна вісь проходить крізь груди та спину, з позитивним полюсом у напрямку до привілейованого перцептивного поля людських відчуттів. Друга горизонтальна вісь перпендикулярна вертикальній та першій горизонтальній лінії” [8, с. 355].

Симетрія людського тіла, особливо його різноманітні функції, також впливають на спосіб, у який людина орієнтує об'єкти.

Передня частина об'єктів частіше за все відповідає частині, яка дозволяє доступ, взаємодію або можливе використання [10, с. 23]. За К. Ванделуазом, *прямий антропоморфізм* визначає, за аналогією до людського тіла, передню частину об'єктів, що сприймається як найбільш функціональна та детальна. *Канонічна взаємодія*, тобто звичайна позиція двох співрозмовників (обличчя до обличчя), дозволяє визначити передню частину багатьох предметів, що оточують людину: шафи, піаніно, письмового стола тощо. *Напрямок руху* визначає передню частину таких об'єктів, як автомобілі, потяги тощо [15, с. 52–57].

Таким чином, як свідчать численні праці з філософії, психології, нейролінгвістики, когнітивної лінгвістики тощо, простір є центральною категорією людського пізнання. Власне процес пізнання спирається фізичний досвід людини, який насамперед передбачає рух та маніпуляцію предметами у просторі. Мовне втілення просторових концептів є свідченням антропоцентричності концептуалізації простору, своєрідним віддзеркаленням людських уявлень про організацію простору та про відносне розташування предметів у ньому. Особливості побудови органів перцепції людини впливають на відповідне сприйняття просторових відношень і відповідно, на їх подальше осмислення й вираження мовними засобами. Форма людського тіла, його симетрія впливає на те, як людина сприймає об'єкти, що оточують її, та можливі просторові відношення між ними. Відтак, фіксація напрямків у тривимірному просторі відбувається відповідно до принципу прямого антропоцентризму.

Література

1. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.

2. Николова А. Категория пространства, ее языковая репрезентация и лингвистическое описание [Электронный ресурс] / Анна Николова // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков. – 2002. – С. 59–92. – Режим доступа к документу: <http://www.russian.slavica.org/article113.html>
3. Топоров В. Н. Пространство и текст // В. Н. Топоров / Текст: семантика и структура. – М., 1983. – 243 с.
4. Яковлева Е. С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 48–63.
5. Barsalou L. Grounded cognition / L. Barsalou // Annual Review of Psychology – 2008. – № 59. – P. 617–645.
6. Carstensen K.-U. Sprache, Raum und Aufmerksamkeit. Eine kognitionswissenschaftliche Untersuchung zur Semantik räumlicher Lokations- und Distanzausdrücke / K.-U. Carstensen. – Berlin, New-York : Mouton de Gruyter, 2001. – 227 p.
7. Evans V. The Perceptual Basis of Spatial Representation / V. Evans // Language, Cognition and Space: The State of the Art and New Directions. – London : Equinox publishing, 2010. – P. 21–48.
8. Grabowski J. A uniform anthropomorphological approach to the human conception of dimensional relations / Joachim Grabowski // Spatial cognition and computation. – 1999. – № 1. – P. 349–363.
9. Grabowski J. Ein psychologisch-anthropologisches Modell der einheitlichen semantischen Beschreibung dimensionaler Präpositionen / J. Grabowski // Perspektiven im Spannungsfeld linguistischer und psychologischer Modellierungen. – Tübingen : Narr, 1998. – S. 11–40.
10. Hörberg T. Influences of Form and Function on Spatial Relations. Establishing functional and geometric influences on projective prepositions in Swedish: Magister thesis in general linguistics / Thomas Hörberg. – Stockholm : Stockholm University, 2006. – 73 p.
11. Jonson M. The philosophical significance of image schema / Mark Jonson // From perception to meaning: image schema in cognitive linguistics. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2005. – P. 15–35.
12. Lakoff G. Les métaphores dans la vie quotidienne / George Lakoff, Mark Johnson; [trad. française de Conceptual Metaphors in Everyday Language / George Lakoff, Mark Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980]. – Paris : Editions de Minuit, 1985. – 256 p.
13. Landau B. „What” and „Where” in spatial language and spatial cognition / B. Landau, R. Jackendoff // Behavioral and brain sciences. – 1993. – № 16. – P. 217–265.
14. Mandler J. How to build a baby II. Conceptual primitives / Jean Mandler // Psychological Review. – 1992. – № 99. – P. 567–604.
15. Vandeloise C. L’espace en français. Sémantique des prépositions spatiales / Claude Vandeloise. – Paris : Editions de Seuil, 1986. – 253 p.
16. Vieu L. Sémantique des relations spatiales et inférences spatio-temporelles: Une contribution à l’étude des structures formelles de l’espace en Langage Naturel: Thèse présentée ... en vue de l’obtention du titre de docteur de l’Université Paul Sabatier: Informatique / Laure Vieu. – Toulouse : Université Paul Sabatier de Toulouse, 1991. – 358 p.

Рассматриваются различные аспекты вербализации пространственных концептов в рамках лингвокогнитивного подхода к изучению языковых явлений. Анализ существующих подходов и точек зрения на указанную проблему направлен на установление основных признаков антропоцентричности восприятия и выражения пространственных категорий. Исследование языкового материала, выражающего пространственные концепты, свидетельствует о антропоориентированности функционирования пространственных маркеров в языке.

Ключевые слова: *пространственные концепты, пространственные маркеры, антропоцентризм, вербализация, концептуализация.*

The article deals with various aspects of the verbalization of spatial concepts in the Cognitive approach to the study of linguistic phenomena. The analysis of existing approaches and points of view on this problem is aimed at establishing the main anthropocentric features of the perception and expression of spatial categories. The study of language material expressing spatial concepts shows that the functioning of spatial markers in the language is mainly anthropocentric.

Keywords: *spatial concepts, spatial markers, anthropocentrism, verbalization, conceptualization.*